

ЗМІСТ

Список карт	9
Вступ	10
Частина перша	
Як було раніше	
Розділ 1 Земля дикунів	17
Розділ 2 Безумні вірування	38
Розділ 3 Королівський фут	45
Розділ 4 Наодинці зі своїми	57
Розділ 5 Боже збав від правосуддя!	67
Розділ 6 Багатство мов	85
Розділ 7 Франція, єдина і неподільна	115
Розділ 8 Робота на землі	136
Розділ 9 Дай нам сьогодні	152
Розділ 10 Від виживання до життя	169
Розділ 11 Родина	191
Частина друга	
Агенти змін	
Розділ 12 Дороги, дороги, все більше доріг	219
Розділ 13 У ногу з учорашнім	246
Розділ 14 Rus in urbe	258
Розділ 15 Селяни і політика	268
Розділ 16 Міграція: промисел бідних	307

<i>Розділ 17</i>	Міграція іншого типу: військова служба	321
<i>Розділ 18</i>	Цивілізація насправжки: школи та шкільна освіта	332
<i>Розділ 19</i>	Dieu est-il français?	370
<i>Розділ 20</i>	Священники і народ	388
Частина третя		
Зміни та асиміляція		
<i>Розділ 21</i>	Шлях усякого свята	409
<i>Розділ 22</i>	Шаріварі	431
<i>Розділ 23</i>	Ринки та ярмарки	439
<i>Розділ 24</i>	Вечорниці	445
<i>Розділ 25</i>	Усна мудрість	451
<i>Розділ 26</i>	Завмерла музика	461
<i>Розділ 27</i>	Папір, який говорить	485
<i>Розділ 28</i>	Подзвін по минулому	504
<i>Розділ 29</i>	Культури і цивілізація	519
<i>Додаток</i>		532
<i>Бібліографія</i>		536
<i>Примітки</i>		553

більше не було спонтанних нововведень². Вимирала — вже вимерла — ціла ментальність. Збіг? Як і Табо, Вараньяк вважав, що вирішальні зміни відбулися в останній чверті XIX століття.

Тепер я був готовий заглибитись у цю тему. Я почав відчувати, що у своїй роботі з політичною та інтелектуальною історією — такою, про яку ми пишемо й яку викладаємо, тобто міською, — я ігнорував величезний вимір реальності. Що відбувалося в містечках і в сільській місцевості? Чи мав рацію Вараньяк? Чи була культура — тобто радше кілька культур, — що продовжували існувати поруч із офіційною, що ми знали й вивчали, і які в певний момент зникли або інтегрувалися у велике ціле? Якщо так, то як саме це сталося?

Я повернувся до Табо. Перечитував його не вперше, але коли шукаєш щось інше, то й *бачиш* щось інше. Героїнею Табо, так би мовити, серцем змін, які він вимальовує, була сільська школа. Звісно, всі французькі історики, безперечно, це знали. Але Табо зосереджується на школі в особливому контексті: переходу від відносної ізоляції та відносно закритої економіки до сполучення із зовнішнім світом через дороги, залізниці й грошову економіку. Школа була важливою, тому що змінилися умови існування, тому що вона слугувала новим умовам, і тому що умови, які вона *допомагала* змінювати, були вже не локальними, а національними; вони були міськими, вони були сучасними.

Оце так несподіванка! Після чверті століття вивчення французької історії я зрозумів для себе те, про що міг би дізнатися з будь-якого підручника. Але, можливо, саме в цьому й полягає вивчення історії: так би мовити, перечитування минулого, спочатку тому, що людина хоче відкрити його для себе й засвоїти, а потім тому, що те, що вона шукає (а отже, бачить) на знайомій території, може суттєво відрізнитися від того, що вона бачила раніше або дізналася від інших. Так було і зі мною. Пошук відповідей на питання, які допоміг підказати Вараньяк, спонукав мене відкрити для себе нову Францію в сільській місцевості XIX століття, Францію, де багато хто не говорив французькою або не знав про (і тим паче не використовував) метричну систему, де пістолі та екю* були краще знайомі, ніж франки, де доріг було мало, до ринків далеко, і де натуральне господарство було ознакою банальної розсудливості. Ця книжка про те, як усе це змінилося, і як у процесі змінилася ментальність; одне слово, про те, як слаборозвинена Франція інтегрувалася в сучасний світ і в офіційну культуру — паризьку і міську.

Вона також про селян. Гордон Райт якось сказав, і ніхто не скаже цього краще, як небезпечно заглиблюватися в такі сипучі піски: «Сільська Франція майже нескінченно різноманітна, і майже будь-яке узагальнення про селянство стає частково хибним, щойно його сформульовано». І все

* Пістоль — поширена у Франції з XVI століття назва для кількох видів золотих монет (іспанських, французьких тощо); екю — спочатку золота, а згодом срібна монета, що випускалась у Франції з XIII століття. Із запровадженням наприкінці XVIII століття франка назва екю поступово закріпилася за п'ятифранковою монетою. — *Прим. наук. ред.*

ж, додає він, і я мушу з ним погодитись: «Невтомна цікавість до загальних тенденцій... спонукала мене продовжити намагання подивитись на проблему ширше»³.

Ларошфуко зауважив, що добре пізнати річ можна лише тоді, коли знаєш її в деталях, але число деталей нескінченне, а отже, наше знання приречене залишатися поверхневим і недосконалим. Це зручний аргумент для такої книжки, як ця, у якій висновки загального характеру робляться на основі документації, яка від початку неминуче буде обмеженою і неповною. Крім того, враховуючи мою робочу гіпотезу про те, що значні частини сільської Франції продовжували жити у власному світі до кінця XIX століття, я навмисно зосередився на регіонах, які найбільше відповідали моїм інтересам — Захід, Центр, Південь та Південний захід — і на періоді за 40 чи 50 років до 1914 року. І, нарешті, оскільки моєю метою від самого початку було не зробити вичерпне дослідження, а висловити припущення, документи відображають саме такий підхід.

Період, який охоплює ця книжка, більш-менш збігається з описаним Табо і, як на мене, залишається напрочуд недослідженим. Серед вторинних джерел я найбільше довідався безпосередньо з новаторських статей Гі Тюільє та величезної неопублікованої дисертації Алена Корбена, присвяченої Лімузену в другій третині XIX століття. Інші важливі дослідження, які проливають світло на життя в сільській місцевості, стосуються більш ранніх періодів (Леруа Ладюрі, П'єр Губер, Поль Буа), першої половини XIX століття (Моріс Агюлон, Жан Відаланк, Філіп Віж'є) або XX століття (Гордон Райт, Анрі Мендрас). Починаючи із середини XX століття, справді з'являється багато соціологічних досліджень, але більшість із них лише побіжно згадує про минуле з метою ознайомлення. Існує низка монографій, чимало з яких якісні й детальні, але тільки деякі надовго затримуються на роках, які мене найбільше цікавлять; а ті, які затримуються (Андре Зірфрід, Жорж Дюпю), цікавляться передовсім політикою. Як стає очевидно на моїх сторінках, мій головний інтерес полягає у способах життя та мислення — більш невловній царині. І вдвічі невловнішій, коли документи важко знайти, а ще важче ідентифікувати.

Окремі проблеми виникають, коли ми намагаємося зрозуміти еволюцію умов і ментальності серед мовчазних мас, тобто мовчазних на тих конкретних рівнях, які залишають найбільше записів, що на них спираються історики. Більшість суб'єктів історичних досліджень були письменими і висловлювали власні думки; багато хто з них залишив чіткі й часто продумані записи або був описаний добре з ними знайомими свідками. Дії, думки і слова неписьменних (а більшість тих, кого я досліджую, були неписьменними або настільки малописьменними, що це мало що змінювало) залишаються здебільшого незафіксованими. Ті записи, що існують, є роботою сторонніх осіб, які спостерігали й фіксували побачене для власних цілей. Поліція, чиновники, фольклористи, священники, вчителі, агрономи та письменники спостерігали, навіть досліджували, але, незалежно від того, чи були критично, чи

ЧАСТИНА ПЕРША

ЯК БУЛО РАНІШЕ

Купити книгу на сайті kniga.biz.ua >>>

Вступ

У 1948 році під аркадами театру Odéon, де в ті часи за кілька франків можна було купити книжки на розпродажі (або годинами читати їх просто на місці), я придбав примірник «Мого села» (Mon village) Роже Табо. Ця книжка, уже дуже потерта, досі зі мною. Для мене це був перший натяк (велику дисертацію Андре Зігфріда я прочитав пізніше) на ті докорінні зміни, що відбулися в селищі Табо Мазьєрі в регіоні Гатіне та в багатьох інших французьких селах протягом періоду, який охоплюють сторінки його книжки — 1848–1914 роки; і ці зміни були більшими, ніж зафіксувала політична історія, якою я її знав, хоча вони й перепліталися з нею.

Табо простежив еволюцію комуни — селищ, сіл, хуторів, одиноких ферм. Комуни, у якій життя протікало за одним і тим самим шаблоном ще з дореволюційних часів* і змінилося, проте дуже радикально, лише в останні пів століття до 1914 року. Матеріальні умови, ментальність, політична свідомість — усе зазнало величезних змін, такого собі шквального процесу, який повністю відрізнявся від повільної еволюції або спорадичних змін, які накопичуються, щоб скласти те, що ми називаємо історичним періодом. Стрімкі історичні зміни перенесли Мазьєр не з одного історичного періоду в інший, а в нову епоху людства — у цілком іншу форму цивілізації¹.

Усе це було дуже цікаво, але мене на той час хвилювало інше. Виклад Табо вплинув на мій погляд на французьку історію, але не змінив його. Історія, про яку я думав, викладав і писав, відбувалася переважно в містах; сільська місцевість і містечка були тільки доповненням цієї історії, ідучи слідом за нею, перегукуючись із нею або просто стоячи осторонь і спостерігаючи за тим, що відбувалося; але самі собою вони не були вартими уваги.

Двадцять років по тому я знайшов іншу книжку, яка по-своєму описувала ті самі докорінні зміни. Я навіть не пам'ятаю, як саме натрапив на неї, адже це теж не була робота історика. Написана фольклористом, книжка «Традиційна цивілізація та способи життя» (Civilisation traditionnelle et genres de vie) була майже сучасницею «Мого села». У геть іншій площині, ширше аргументованій, вона розповідала про занепад і зникнення французьких традиційних обрядів і легенд. За словами автора, Андре Вараньяка, вони змінювалися постійно. Але до XIX століття замість одних завжди з'являлися інші. Тепер же новизна полягала в тому, що процес оновлення припинився: традиції вмирали, і їх ніщо не замінювало; у сільській місцевості

* Йдеться про період до початку Французької революції в 1789 році. — Прим. наук. ред.

ЗЕМЛЯ ДИКУНІВ

Можна було б отримати прекрасні свідчення про Францію та інші краї, які, як нам здається, ми знаємо; дивовижі не завжди слід шукати в чужій країні; ми могли б зробити величезні відкриття вдома; могли б отримати виняткові результати, якби вміли дивитися на звичну країну незвичним оком; дивитися на Францію так, ніби не живемо в ній.

Шарль Пері

Немає потреби їхати до Америки, щоб побачити дикунів, — так міркував парижанин, прогулюючись бургундською глибинкою 1840-х років. — Ось червоношкірі Фенімора Купера». Це цитата з «Селян» (*Paysans*, 1844) Бальзака. Справді, існує багато свідчень на користь того, що значні частини Франції XIX століття заселяли дикуни. Луї Шевальє показав, як у середині XIX століття ярлик *classe laborieuse, classe dangereux* (із фр. працелюбний клас, небезпечний клас) приклеївся до міської бідноти. Але так само легко і протягом більш тривалого періоду його можна застосувати до певних прошарків населення сільського — теж дивного й малозрозумілого, теж працюючого, хоча, можливо, й менш небезпечного завдяки своїй розпорошеності.

По прикладі не потрібно ходити далеко. У 1831 році префект Ар'єжу описував населення цих піренейських долин як дике «і жорстоке, наче ведмеді, яких воно розводять». У 1840 році штабний офіцер зауважив, що морванці з Фура «кричать так несамовито, ніби дикі звірі». Чиновники, солдати — хто б іще ризикнув забрідати в сільську глушину, особливо в забуті землі на південь від Луари? У 1843 році піхотний батальйон, який маршем проходив крізь болотистий регіон Ланди на північний схід від Дакса, знову-таки зустрів дикунів: бідних, відсталих, відлюдькуватих¹. Увесь той край був диким: пустища, болота, драговини, вересові зарості. У 1832 році, коли Жорж (у майбутньому барон) Осман відвідував Уєс у південно-західному закутку департаменту Лот і Гаронна, він не побачив ні доріг, ні орієнтирів, тож дорожній інспектор, який був йому за провідника, мав користуватися компасом². А це ж був лише самий краєчок рівнини Ланди, про яку казали, що там навіть птахи, перетинаючи болота, мусять їжу нести з собою. До 1857 року, коли висадка соснових плантацій провістила світанок нової ери (поки що лише перші його промені), численні згадки про дикість рівною мірою стосувалися ландшафту, умов і населення. Прочани на

шляху до Сантьяго-де-Компостели боялися перетинати Ланди, бо не було для них там «ані хліба, ні вина, ні риби, ні води, щоб напиться»³. І справді, Іпполіт Тен заявляв, що він радше б обрав пустелю. Коли в 1874 році Едуар Фере опублікував свою розлогу «Загальну статистику департаменту Жиронда» (*Statistique général du département de la Gironde*), осушення болотистого Медоку ще не сходило з язиків, і багато хто з мешканців Бордо пам'ятав лихоманки та застійні води, завдяки яким він, можливо, отримав свою назву — *in media aquae* (із лат. посеред вод). Що ж до великих боліт на південь від Бордо, їх зміни не торкнулися зовсім. Дикі та безводні, вони залишалися осередком пелагри та лихоманки серед населення, такого ж дико-го, як і навколишня природа⁴.

Від Бордо до Байонни всюди були пустка і дикість. Так само — від острова Іль-д'Йо біля атлантичного узбережжя до департаменту Дром на сході, де в 1857 році один полковник висловив надію, що поява залізниці покращить долю «населення, яке на два-три століття відстало від своїх сусідів» і покладе край «дикунським інстинктам, народженим ізоляцією і злиднями»⁵. Тюльські міщани називали селян *peccata* (гріхи), а в Коррезі місцевий священник, нащадок скромної родини з цієї ж префектури, але засланий до сільської парафії, з презирством зазначав: «Це і є селянин — гріх, первородний гріх, живучий і зримий у всій своїй наївній жорстокості»⁶. Це спостереження, яке занотував Жозеф Ру, ймовірно, датується часами початку Третньої республіки^{*}, але відображає консенсус, який тривав протягом перших трьох чвертей століття. «Сільський житель кожною своєю рисою являє обличчя страждань і горя: очі його непевні, боязкі, лице безвиразне, хода повільна й незграбна; довге волосся спадає йому на плечі й надає похмурого вигляду» (Верхня В'єнна, 1822). «Жахливе невігластво, забобони, бруд» (Морбіан, 1822). «Ліниві, жадібні, скупі й підозріливі» (Ланди, 1843). «Бруд, лахміття, жалюгідне дикунство» (Нижня Луара, 1850). «Вульгарні, ледь цивілізовані, вдача їхня лагідна, але дика» (Луара, 1862)⁷. Не дивно, що в 1865 році лімузенський землевласник удався до термінів, подібних до тих, які Лабрюєр використовував два століття перед тим: «Двоногі тварини, що ледве нагадують людину. Одяг [селянина] брудний, під його товстою шкірою не можна розгледіти, як тече кров. Дикий, тупий погляд не видає жодного проблеску думки в мозку цієї морально і фізично атрофованої істоти»⁸.

Народні повстання грудня 1851 року^{**} принесли новий урожай епітетів: дика орда, країна дикунів, варвари⁹. При цьому варто пам'ятати, що назвати когось образливим *sauvage* (дикун) вважалося наклепом, за який можна було отримати штраф або навіть тюремне ув'язнення, якщо справа

* Третя республіка — період в історії французької державності з 1870 до 1940 року. — Прим. наук. ред.

** Ідеться про невдалі спроби протидіяти військовому перевороту Шарля Луї Наполеона Бонапарта, який у такий спосіб встановив у Франції Другу імперію і проголосив себе імператором Наполеоном III. — Прим. наук. ред.